

ORBÁN SÁNDOR

**Baloldali fordulat, kiigazítások – fáziskéséssel
(1955. március–1956. október)***

Ha önmagukban korlátozottak is voltak az 1953 júniusi határozat alapján bekövetkező változások lehetőségei, bizonyos fékező hatások szüntelen érvényesülése nélkül mégsem merültek volna ki másfél esztendő leforgása alatt. Kiváltképpen a gazdaságfejlesztés és az életszínvonal kérdései voltak azok, amelyek – mint bármely irányzatot nyomasztó problémák – egyként érvként szerepelhettek bárki kezében. Nem véletlen, hogy ezek 1954 őszén is újra felszínre kerülnek, és bizonyos polarizációt váltanak ki az MDP vezetőtestületeiben. Akkor azonban még az ellentétek nyílt jelentkezését visszatartható, mindenképpen őrizni szerették volna az egység látszatát. Éppen ezért, ha az egyik vagy a másik oldal népszerűsíteni is igyekezett a maga politikai irányvonalát, az olyan hivatkozások, mint az „új szakasz” tisztázatlansága, vagy a nehézségek miatti felelősség áthárítása az egyes tárcákra (Földművelésügyi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium), egyelőre éppen úgy a szakítás elodázására irányultak, mint pl. a tisztázás elősegítése címén a Közgazdaságtudományi Intézet felállítása vagy a Közgazdasági Szemle rendszeres kiadásának elhatározása. Ugyanígy jól összefért a polarizációval a kiváló passzivitás, különösen pedig az elvi természetű állásfoglalástól való tartózkodás (még a Politikai Bizottság egyes tagjainál vagy megyei pártvezetőkénél is).

Arra nézve, hogy mindezek után miért éppen a Rákosi Mátyás vezette szektás baloldal esélyei nőttek meg, mindenekelőtt a nemzetközi helyzet újabb fejleményeiben, illetve azok megítélésében lehet bizonyos magyarázatot találni. Az elkövetkező események, köztük olyanok, mint a szovjet miniszterelnök-csere (az elmarasztalt Malenkov helyett: Bulganyin marsall), továbbá az NSZK remilitarizálásának közvetlen veszélyként való kezelése, mind e változások mutatói voltak. Sőt, távolabbról kiindulva érdemes a délkelet-ázsiai térségben elszenvedett pozícióvesztés ellensúlyozására az Egyesült Államok vezetésével 1954 szeptemberében Manilában létrehozott katonai tömörülésre: a Délkelet Ázsiai Szerződésre (SEATO) és arra is utalni, hogy ezt félévre rá egy hasonló megszületése követte soron az észak-afrikai haladó rendszerek és mozgalmak ellen: az Egyesült Államok és Anglia intenciójával és részvételével 1955 februárjában megalakult a – viszonylag nem hosszú életű – Bagdadi Paktum (CENTO). Ezzel egyszersmind összefüggő láncolata jött létre a NATO-val már korábban kiépíteni kezdett katonai tömböknek. Az ilyenek és a velük együtt felerősödő támadó, felforgató politika nemcsak a szocialista, de az ázsiai és

*Részlet a kétkötetes „Magyarország története” c. előkészületben levő új kiadásának a szerző által írt utolsó fejezetéből. Forrásait a kézenfekvő irodalom mellett az MDP vezetőszerveinek egyidejű határozatai képezik.

afrikai antiimperialista országokat is összefogásra és közös fellépésre készítette. Jelentős kiinduló állomása volt ennek az 1955 áprilisában Bandungban, huszonkilenc ország részvételével megtartott afro-ázsiai konferencia, valamint annak nevezetes nyilatkozata a háború ellen, a békés egymás mellett élés elveiről.

A szocialista országokat, különösen Európában, leginkább közvetlenül az érintette, hogy teljes kudarcot vallottak mindama lépések, amelyek az NSZK demilitarizálására, valamint az egységes demoritikus német kormány, majd állam létrehozására irányultak. Amint a Szovjetunió 1955 januárban megszűntnek tekintette a Németországgal való hadiállapotot (ebben követték más szocialista országok is) és ratifikálták a párizsi egyezményeket, a szuverenitását visszanyert NSZK tagja lett a NATO-nak is. Ugyanakkor az egykori brüsszeli egyezmény kibővítésével, kilenc nyugati ország részvételével, létrejött a Nyugat-európai Unió is.

Miután mind az amerikaiakéra válaszul felrobbantott szovjet hidrogénbomba ellenére kínált kollektív biztonsági tervezetet, mind a német kérdés megoldására irányuló javaslatot visszautasítással és újabb katonai lépésekkel fogadták, a Szovjetunió és az európai szocialista országok is határozottabb katonai rendszabályokra kényszerültek. Ezeket jelezték egyfelől a védelmi képesség, illetve az azt szolgáló nehézipar erőteljesebb fejlesztésére tett lépések, másfelől azok az előkészületek, amelyek 1955 májusára a nyolc európai szocialista ország (fél évre rá az NDK csatlakozásával) húsz évre szóló barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéséhez (Varsói Szerződés) vezettek.

Azonban bármennyire logikusnak tűnik is a Rákosi-féle baloldali szektáriánizmus támasznyerése és megerősödése, mégis volt e folyamatnak néhány gyenge, szinte hiányzó láncszeme. El attól, hogy az 1953 júniusi határozat alapján bekövetkező változások nemhogy kimerültek, de éppen a védelmi képesség szempontjából a tömegekben nagyon is komoly lehetőségekkel rendelkeztek, odáig, hogy egyidejűleg olyan vonulatok is kirajzolódtak a nemzetközi politikában (genfi csúcstalálkozó előkészületei, Adenauer közelgő moszkvai útja, a Szovjetunióban a XX. Kongresszus előkészületei), amelyek ellentmondani látszottak a „keményedés” egyoldalú eltúlzásának.

Ami azonban mindezekén túl is erősen problematikusá tette Rákosiék aspirációjának alapozottságát, az mindenekelőtt a történeti előzményekben, abban rejlik, hogy a nemzetközi helyzet egy hasonlóan értékelt kihívására adtak már egyszer az ötvenes évek kezdetén egy nemkülönben eltorzult választ. Ugyanazt megismételni nemcsak a tehetetlenség jele volt, de a vezetők és tömegek kapcsolatában veszélyes következményekkel is járhatott, mivel közben már tapasztalatokat is szerezvén, utóbbiak nem fogadták el egyetlen lehetséges és szükségszerű útnak és módszernek azt, amivel hitelt veszített vezetők ismételten kísérletezni kívánnak.

Mindezzel Rákosiék maguk is számoltak. S jól tudván, hogy politikájuk visszaállítására mögött nincsenek olyan tömeges erők, mint amilyenek két esztendővel korábban megmozdultak, főleg a pártvezetőség és az apparátus őket nyíltan vagy burkoltan támogató többségére támaszkodtak. Helyzetüket valamelyest könnyítette, hogy maga Nagy Imre sem volt elég határozott, sőt 1955 elején átmenetileg vissza is vonult.

A fordulat végrehajtásának kényszerű fokozatosságát jelzi, hogy eleinte csupán az éves tervvel kapcsolatban és főleg az agitáció és a propaganda szintjén ajánlották hirdetni azt a követelményt, hogy az egy helyben topogásnak véget kell vetni, s „ezért tovább kell folytatni a szocialista iparosítást, a szocializmus építésének, a népjólét emelésének, a

honvédelem erősítésének alapvető eszközét”. Egy következő, február eleji határozatban a mezőgazdaság szocialista szektorának megszilárdítása mellett már feladatként szerepel a termelőszövetkezet „számszerű” továbbfejlesztése is. Ezt követte ugyancsak még februárban a Hazafias Népfrent tevékenységét „károsan” befolyásoló „a párt politikájától eltérő jobboldali jelenségek” bírálata. Hozzá véve mindezekhez a gazdagparasztság elszigeteléséért folytatandó „szakadatlan harc” és a magánkereskedelem, a magánkisipar megrendszabályozásának ismételt elhatározását, valójában együtt is voltak azok a főbb elemek, amelyekből a következőkben már egy megváltozott program kerekedhetett ki. Legfeljebb még egy további érdekes szempont érdemel külön figyelmet: az államapparátusban zajló racionalizálás baloldali kritikája, mely bizonyos egyoldalúságot tesz szová, nevezetesen azt, hogy az eljárás „lényegében a létszámcsoökkentésre korlátozódott”. Mindez a még tavasszal sorra kerülő mintegy 40 000 fő esetében – egy körlevél szerint – olyképpen teendő jóvá, hogy a racionalizálással az apparátus „szervezetileg és politikailag megerősödve kerüljön ki”.

A fordulat fokozatosságához az is hozzátartozott, hogy a párt vezető testületének emlékezetes 1955 márciusi ülésén még mindig nem lehetett teljesen nyílt frontális támadást intézni az 1953 júniusi határozat és az azt képviselő Nagy Imre személye ellen. Ezért az ülésen a korábbi határozat „teljes helyességét” elismerve, annak csupán egyesek által „jobboldali” opportunistá, „antimarxista” eltorzított végrehajtását kritizálták. És amikor e torzulások mibenlétét olyan jelenségekben sorolták fel, mint a nehézipar elsődlegességének tagadása, a termelőszövetkezetek háttérbe szorítása, az „osztályfeletti” Hazafias Népfrentnek a párttal szembeni előtérbe helyezése, még akkor is legfeljebb illusztrálásul idézték Nagy Imrét és másokat. A hibák, a torzítások fő képviselőjének a nyilvánosság előtt tulajdonképpen csak április közepén, tehát akkor nevezik meg, amikor egyszersmind leváltják a különböző párt és állami funkciókból is. Ekkor viszont már olyan újabbakkal is kibővült a felhánytorgatott hibák listája, mint a „jobboldali antimarxista nézetek nyomán feléledt nacionalizmus és sovinizmus”, „a nép megtevésztését célzó olcsó ígéretések, demagóg szölamok”. A leváltásnak külön súlyt és színezetet kívántak adni azzal is, hogy egyidejűleg az időközben Nagy Imréhez csatlakozott, majd tőle ismét elfordult Farkas Mihály pártfunkcióit is korlátozták.

Bár az agitációnak és a propagandának nemcsak a fordulat előkészítésében, de utólagos magyarázatában is felerősödött a hangja, mégsem járt a kívánt hatással. Amire két esztendővel korábban még nem kerülhetett sor, és úgy látszott, hogy külön nem is volt közvetlenül szükség arra, hogy a Rákosi-féle vezetés torzulásainak ideológiai alapjait bizonyítsák és mélyebben elemezve leleplezzék, most sem történt meg – igaz, teljesen más okokból – Nagy Imre hasonló forrásokból táplálkozó hibás, de az akkori történeti gyakorlatot mégiscsak kevésbé meghatározó nézeteinek megnyugtató kritikája. Ugyanakkor az is tény, hogy a tömegek jelentős részében már csak azért sem billenhetett vissza az értékrend mérlege Rákosi Mátyás javára, mert neki nem voltak gátlásai megtenni azt, amit Nagy Imre annak idején a körülmények folytán, nem kockáztathatott meg: versenytársát a küzdőporondról adminisztratív eszközökkel eltávolítani. Mindezzel viszont akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy az eltávolított versenytárs „minden rossz” tagadásának és elűzésének valamiféle mítikus alakjává növekedjék.

Ha a hatalom kizárólagos birtoklása már messze nem is jelenthette a régi állapotok visszatértét, Rákosiéknak még kezdetben módjuk volt mindent elkövetni helyzetük

biztosítására és politikai irányvonaluk érvényesítésére. Személyi és szervezeti kérdésekben nem is ütköztek komolyabb akadályokba. A pártvezetésben, majd az apparátusban eszközölt visszahívások, kizárások és alkalmasint egy-egy fegyelmi eljárás nyomán történt lépések még inkább Rákosiék javára tolták el az erőviszonyokat. (Így lesznek a Politikai Bizottság tagjai: Kovács István, Mekis József és Piros László.) Hasonló irányú változások jászódtak le a kormányban is, ahol a Nagy Imre visszahívásával megürült miniszterelnöki helyet Hegedüs András elnökhelyettes kapta meg. A korábbi határozat ellenére ismét növelt miniszterelnökhelyettesi és miniszteri (Állami Ellenőrzési Minisztérium) tárcákat újként Mekis József és az 1953-as kormányalakításnál kihagyott Házi Árpád töltötte be. Gerő Ernő első helyettes által korábban kézben tartott belügyminiszteri posztra pedig még 1954 második felében Piros László került. Hasonlóképpen 1954 végén, illetve 1955-ben lettek új miniszterek Szalai Béla könnyűipari, majd nyomában Nagy Józsefné, továbbá Matolcsi János (földművelésügyi). Az államapparátusban zajló nem jelentéktelen személyi változásokra utalnak tulajdonképpen az 1955 tavaszára áthúzódott – a Kohó- és Gépipari Minisztériumban, valamint az Építésügyi Minisztériumban külön is sürgetett – racionalizálások, amelyeknek nemcsak az időpontja, de a végrehajtás miniszterelnökhelyettesi ellenőrzése is jól jelzi a célját.

A fordulattal megváltozott és a korábbiakhoz képest kevésbé népszerű politika végrehajtása már valamelyest nehezebb volt a gazdaság, a termelés területén. Az 1955. évre tervezett 13,8 milliárd Ft-os beruházás egyfelől ismét a munkatempó fokozását, ugyanakkor a munkásságnál a keresetek mérséklését, a parasztságnál pedig a terhek növelését kívánta meg. Röviddel a fordulatot követően határozatot hoztak arról, hogy az április 4-i felszabadulási műszak befejezése után tovább kell folytatni a munkaversenyt az éves terv túlteljesítéséért. Ugyanakkor szinte sorozatban kerültek bevezetésre az olyan rendszabályok, mint a nyugdíjjarulék összegének felemelése, a normák meglehetősen komoly szigorítása, majd az önkényes munkahelyi kilépések korlátozásával kapcsolatos táppénzfelvonások és más büntető eljárások. Fennmaradt, sőt a parasztság számára átmenetileg még súlyosbodott is a békekölcsönnel való megterhelés mértéke.

A mezőgazdaságot és a parasztságot főként az 1955-re megemelt adó és az olyan további terhek kivetése érintette súlyosan, mint bizonyos hátralékok (pl. a földjuttatásért) behajtása; a biztosítási díj befizetésének kirovása, s nem utolsósorban – mintha korábban nem is hoztak volna határozatot a terménybeszolgáltatás mértékének tartós rögzítéséről – a szabadpiaci értékesítés egy részének kötelezővé tétele az állami felvásárlás javára. Mindezeknek, együtt a tagosítások folytatásával és a vetésterület megszábasásával, nagy szerepük volt abban, hogy a termelőszövetkezetek ne csak az 1953-ban kiléptek soraiból, hanem az egyéni paraszti rétegekből is gyarapodjanak. Ezt szolgálta egyébként a mezőgazdaság szocialista szektorának káderekkel (1200) való szervezett megerősítése is. Abban azonban, hogy 1955 őszéig több mint 50 ezerrel (és közel 340 ezer holddal) növekedhetett a termelőszövetkezeti tagok száma, jócskán része volt az olyan közvetlenebb kényszernek is, amilyenért egyes nyugati megyékben – természetesen utólag – több párt- és állami funkcionáriust is felelősségre vontak. Az ilyen felelősségrevonások komolytalanságát azonban jól példázza, hogy egyidejűleg ismét igazolták az adminisztratív kényszerítő rendszabályokat, sőt meg is toldották azokat egy továbbital, ami az új termelőszövetkezeti tagok három éven belüli kilépésének tilalmát szentesítette.

E politika kelléktárából éppen úgy nem hiányozhatott a gazdagparaszti veszély és az ellene irányuló akciók ismételt eltűlése, mint ahogyan helye volt annak is, hogy a kisiparosok és kiskereskedők működésének újabb engedélyezését is megszigorították, az adók mértékét pedig jelentősen felemelték. E különböző lépésekhez itt-ott (és nemcsak a kisiparosokkal szemben) bizonyos munkásdemagógia is járult, amihez a majdnem stagnáló munkás-alkalmazotti reálbérek mellett legfeljebb abból meríthettek valamelyes tápot, hogy 1955-ben ismét jó (a harmincas éveket 13%-kal, 1949-et pedig 28%-kal meghaladó) volt a mezőgazdaság terméshozama s így árbevétele is. Az egyéni parasztgazdaságokat és még inkább a szocialista szektor üzemeit jellemző – a szövetkezeti lehetőségeket valójában először bizonyító – jó termés éppen úgy, mint az elmúlt esztendőben bevezetett egyik-másik intézkedés (pl. a beruházások ágazati megoszlásának helyesbítése) szükségszerűen eltolódó kedvező hatása valamelyest könnyített Rákosiék nehéz helyzetén. Az 1955-ös tervet azonban így sem lehetett hiánytalanul teljesíteni. Így az előirányzott 13,8 milliárd helyett – sőt az előző évihez képest is – jóval kevesebbet, összesen 11,2 milliárd Ft-ot sikerült beruházni. Bár részben a normaszigorításoknak, részben bizonyos műszaki fejlesztésnek és egyes beruházások befejezésének köszönhetően a munkatermelékenység növekedése következtében az ipari termelés is meghaladta a tervezett emelkedést, azonban mindez főleg a fel nem használt készletek gyarapodásában realizálódott. Ugyanakkor a kiviteleknél – a vezetés sürgetése ellenére is – csak a szocialista országok viszonylatában sikerült pozitív külkereskedelmi mérleget elérni. Tőkés viszonylatban azonban nemcsak ez alakult negatívan, de az adósságok is nőttek.

Rákosiék túlértékelve az 1955-ös valós és vélt eredményeket, illetve kilátásokat, mintegy az 1953 előtti irányvonaluk igazolásaként, annak folytatására újabb erőltető lépésekre határozták el magukat. Az állami beruházások nagyságát 1955-höz képest a következő évben közel egyharmaddal (31,2%) tervezték növelni úgy, hogy azzal ismét a nehézipari teljesítés iparon belüli aránya (1955. évi 44,7% helyett: 46,5%-ra) emelkedjék. S ha a mezőgazdaságban mérsékelt növekedést irányoztak is elő, már a termelőszövetkezetek területében 25%-os gyarapodást terveztek. Ugyanakkor a reálbérek emelését 5%-ban, a parasztságnál pedig 3%-ban határozták meg. Így – a terveknek megfelelően – az 1956-os esztendő a munkásság számára az éves (plusz alkalmankénti) tervtúlteljesítési vállalás kötelezővé tételével, a parasztságot illetően pedig 60 ezres (nem sokkal később 100 ezres) szövetkezetbe lépés elhatározásával és mintegy azt serkentendő egy új, az összes adókat kb. 16%-kal növelő jövedelemadó bevezetésével köszöntött be.

A Rákosi-féle vezetés eredendően és több szempontból ellentmondásos helyzete egyre inkább megnehezült. A hivatalos hatalom veszélyes feszültségeket idéző felhasználása egyfelől, másfelől egy meglehetősen rapszodikus nemzetközi helyzetnek most ismét bizonyos enyhületet is ígérő vonulata olyan kiemelkedő pontokkal, mint az Ausztria semlegességét biztosító államszerződés megkötése, s néhány hétre rá – Potsdam után éppen tíz évvel – a négy államfő közös tárgyalóasztalnál való találkozása Genfben, már magában is nehezen egyeztethetők össze egymással. Aminthogy, ha nem is volt összeegyeztethetetlen, de minden pozitív okozatát nélkülözőtt a Rákosi-féle politikai irányvonallal az ország – 15 más országgal együtt történt – felvétele az ENSZ-be.

A vezetés ellentmondásos helyzetét leginkább a Jugoszláviával való viszony normalizálásának Rákosi hatalmon maradásával összeegyeztethetetlen megoldása, azaz megoldhatatlansága jelezte. A Hruscsov vezette szovjet küldöttség 1955 május végi

belgrádi látogatása és eredményes tárgyalásai után ugyanis, a többi európai szocialista országgal együtt hiába fejezte ki a magyar kormány is szóban a Jugoszláviával való együttműködési készségét, ha egyszer Rákosi sem az útból nem állt el, sem őszinte önkritikával nem ismerte el a maga súlyos felelősségét a jó viszony tönkretételében. Azon a június 7–8-i KV ülésen, amelyen e találkozót közvetlenül követően a törvénytelenül – s benne a „jugoszláv-ügyben” – elítéltek rehabilitációját tárgyalták, még mindig mellébeszéléssel és a felelősségnek a letartóztatás „súlyos körülményeit” – úgymond – eltitkoló Rajk Lászlóra, végső soron pedig Berijára és magyarországi cinkosára, Péter Gáborra való áthárításával szerette volna magát tisztára mosni. Felelősséget legfeljebb azért érzett, mert ezekkel a provokátorokkal nem számoltak le. „Nem voltunk elég éberek” – hangzottak az álnok szavak még 1955 végén is.

Így bár a koncepciók perek nyomán bebörtönöztek valamennyien kiszabadulhattak (sőt, még Mindszenty és Grósz József fogvatartását is enyhítették), azonban a törvénytelenül elítéltek teljes rehabilitációja még váratott magára. Ez aztán, együtt a Rákosival és az 1955-től foganatosított üzemi és falusi intézkedésekkel szemben amúgy is felgyülemlett ellenérzésekkel nemcsak elbizonytalanodást, de egyre több nyugtalanságot és elégedetlenséget keltett a párttagság és a lakosság nem párttag többségében. Mindezt nem sikerült sem a különböző félinformációk kiadásával, sem pl. olyan – egyébként indokolt – póttételekkel lecsillapítani, amelyek a különböző okokból éppen börtönben levők „igen magas” számára és ezzel kapcsolatban a bűnüldöző szervek és a büntető politika „eltorzulásaira” hivatkozva próbáltak a büntetéseken enyhíteni.

E megcsappant bizalom, a morális megrendültség nemcsak az emberek mindennapi megnyilvánulásaiban, de a sajtóban és az irodalomban is óhatatlanul kifejeződött. És ezeket aligha lehetett csupán a revizionizmus, vagy éppen a különböző propaganda-eszközökkel (pl. ballonos röpcédulákkal) operáló külső és belső reakció hatására visszavezetni, mint ahogyan ellenük offenzívát indítva sem sikerülhetett a mélyebb okokból romló hangulatot visszajára fordítani és különösen nem a politikát helyes elvi alapokon nyugvó vágányokra vezetni. És főleg nem a Rákosi-féle hatalmi pozícióból, ahonnét 1955 őszén egyszerre indult ellentámadás mind a viszonyok tarthatatlanságát memorandumban szóvá tevő publicistákkal és írókkal, mind az adott politikát tagadó és azzal vitatkozó Nagy Imrével és a vele szorosabban vagy lazábban kapcsolatban állókkal szemben. De nemkülönben támadási célpontot képeztek azok a falusi gazdakörök, népkörök és hasonló is, amelyeket a Hazafias Népfront keltett életre. S ha előbbieket fegyelmi eszközökkel, Nagy Imrét pedig jobboldali opportunizmus és frakciózás címén a pártból való kizárással kísérelték meg, immár nem is a hivatalos, hanem inkább a kialakuló ellenzéki politikából kikapcsolni, falun leváltásokkal és az iménti körök felosztatásával kívánták elejét venni annak, hogy valamiféle nemkívánatos paraszti érdekvédelmi szervezkedés létrejöhessen.

Lehet, hogy a nemzetközi események sodrásirányának felszíni váltakozása: a genfi csúcstalálkozó után a külügyminiszteri értekezlet kudarca, valamint az 1955 végére ismét a „felszabadítási” doktrínát hangoztató Dulles-i külpolitika és a NATO hadgyakorlatok némi reményt keltettek az elhibázott belpolitika „kemény” eszközökhöz szokott kudarcos vezető figurájában, ám a mélyebb vonulat mégiscsak áthidalhatatlan akadályt jelentett a számára. Az a vonulat ugyanis, amely Sztálin halála után kezdődött, és újabban a szovjet hadsereg létszámcsökkentésével, a finnországi (Porkala-Udd) támaszpontonról való

lemondásával, Genf jobbik szellemének élesztésével folytatódott, az SZKP 1956. február 14-i összeülő XX. Kongresszusával történeti jelentőségű határkőhöz érkezett. E kongresszus nemcsak azért volt jelentős, mert deklarálta a szocializmus világrendszerre válását és hozzákapcsolódóan egyfelől a nemzetközi erőviszonyok annak javára való megváltozását, másfelől a háború elkerülhetőségét és a békés egymás mellett élés elvét, hanem amiatt is, hogy lehetségesnek mondta ki mind a szocialista forradalom békés úton való győzelmét, mind a konkrét történeti feltételektől függő átmeneti formák kihasználását, illetve alkalmazását. Jelentőségében még talán ezeket is felülmúlta, hogy ha bizonyos zártkörűség és titkosság érvényével is, de első ízben itt történt meg az azóta is személyi kultusz néven emlegetett torzulások elemzése és elítélése. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy röviddel a kongresszus után kimondták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának feloszlását is.

A nemzetközi politikára és a kommunista mozgalomra egyként kedvezően, sőt felszabadítóan ható tételeknek és lépéseknek, valamint az egész kongresszusi szellemnek nem volt nehéz Magyarországon sem nyitott fülekre találni. Probléma inkább abban jelentkezett, hogy helyes értelmezése és magyarázata, valamint tanulságainak alkalmazása nem lett nyomban a hivatalos pártvezetés szívéigye. Valójában csak a vezetés egyes emberei és körei értettek egyet azzal, míg mások – akiknek ez egyszersmind a hatalmi helyzetét is veszélyeztette – akadályozták a következtetések levonását vagy éppen immel-ámmal tettek néhány látszatlépést ilyen irányban. Így a XX. Kongresszussal foglalkozó KV ülésen hiába hozták szóba többen is a vezetés tömegekhez, közvéleményhez való viszonyának elégtelenségét, a szocialista építés – benne a mezőgazdaság kollektivizálása – torzult és öncélú gyakorlatának egyes problémáit, a teljes rehabilitáció akadózását, az ígéreteknel, egy-egy praktikus lépésnél nem történt több. Így ilyeneknek tekinthetők bizonyos árleszállítások és bércorrekciók, valamint a déli és nyugati határvonallal kapcsolatos korábbi túlzó intézkedések (kitelepitések, műszaki zár) enyhítése. Rákosiék a XX. Kongresszust nem mint a torzulások kijavításának és a politikai vonal helyes irányú megváltoztatásának nyitányát, hanem mint valamiféle zárást, akként tekintették és magyarázták a tömegeknek is, mintha az addigi politikájukat igazolta, szentesítette volna. Jellemző, hogy a személyi kultuszról hozott külön határozatban, több általánosság mellett úgy esik szó a „jugoszláv ügyről” és a „Rajk-ügyről”, mintha azt már 1953-ban felfedték és 1955-ben felülvizsgálták volna. S különben is – olvasható ugyanott – mindkettő a „Berija-féle banda tákolmányá” volt, mert valójában – és itt érdemes a fogalmazásra külön is figyelni – „Rajk László nem követte el azokat a bűncselekményeket, amelyekért elítélték.” Ugyancsak itt olvasható, hogy a vezetés továbbjuthatott volna már mindezek „káros következményeinek” megszüntetésében, ha egyebek mellett „nem akadályozta volna a jobboldali elhajlást”.

Az őszinte szót és az érdemi cselekvést, a változást váró tömegek azonban még ennyit sem, vagy éppen máskor meg annyival tudtak többet, amennyivel a nem hivatalos, főként a vagdalkozó nyugati propagandából meglehetősen egyoldalúsággal tájékoztak. Szinte kísérteties volt, ahogyan a természet 1956 tavaszi zabolátlansága, a dunai árvíz jelezte, miféle gátszakadásokkal járhat a mulasztás, a késlekedés, mégis Rákosi a rá nehezedő nyomás ellenére is csupán azt a hazugságot ismételte el egy március 27-i Heves megyei aktíváértekezleten, hogy a Rajk-per mások provokációjára történt, és a rehabilitálás befejeződött. Majdnem újabb két hónapnak kellett eltelni ahhoz, hogy Budapesten, a

Sportcsarnokban ugyancsak egy aktívaértekezleten bűnrészességét (tehát nem az álmatlan éjszakákon kifundált főszerepét) bizonyos kerteléssel beismerje. A tömegek, a párttagok és pártonkívüliek többsége azonban már nemhogy hazugságokkal, de féligazságokkal sem érte be. Ilyen körülmények között óhatatlanul azok hitele növekedett, akik kritikus vagy éppen tagadó állásponton voltak a Rákosi által képviselt hivatalos politikával szemben. Az értelmiség, az ifjúság, sőt a parasztság jelentős része mindenekelőtt Nagy Imrében vélte megtestesülni a kritika, a tagadás álláspontját. Mindez azért is alakulhatott így, mert az ő nézetei nemigen vagy rendszerint csak egyoldalúan kritikus, éppen ezért problematikus hitelű interpretációkkal kapcsolatban nyertek nyilvánosságot. A körje tömörülök vagy oda igyekvők természetesen ismerték és jobbára – vérmérsékletük vagy társadalmi kötöttségeik szerint – terjesztették is ezeket a nézeteket. Magyarázatukat, együtt a közelmúlt nemzetközi jelentőségű eseményeivel (a nemzetközi kapcsolatok Bandungban, a békés egymás mellett élés XX. Kongresszuson lefektetett elveivel vagy a szomszédos Ausztria és Jugoszlávia státusával) meglehetősen tág értelmezésben fogadta a hazai közvélemény. Így az olyan kérdések fejtegetése, mint akár Magyarország helye a nagyhatalmak között, akár a szocializmusnak az „elfajulásokkal” szembeni demokratizálása, esetleg „nemzetiesítése”, s mindezekről nem függetlenül a felszámolt koalícióban rejlő tartalékok felbecsülése, és természetesen a parasztkérdés megítélése is – mint azt egyidejűleg és utólag is konstatálták rokonítható volt a revizionizmus ilyen vagy olyan formájával. Az is joggal hihető, hogy a távolabbra tekintő belső és külső reakció stratégiája is számításba vett minden lehetséges lépcsőfokot, amelyen át közelebb juthatott céljaihoz. Így bizonyos reménykedéssel tekintett arra az egyre szélesedő fórumra is, amelyet a DISZ keretében márciusban megújított Petőfi-kör nyitott. Az e körben sorra következő viták (5 éves tervről, történetírásról, filozófiáról, sajtótájékoztatóról, a volt illegális párttagok sorsának alakulásáról stb.) elhangzott hozzászólások, az adott politikai irányvonal egyre hatástalanabb védelmétől egészen a „strukturális” változtatások követeléséig terjedően a nézetek rendkívül széles skáláját ölelték fel, és mind nagyobb hatásuk volt az egész ország közvéleményének alakulására.

Rákosi, miután híret vette, hogy Lengyelországban, jórészt a hasonló okokból megromlott szociális és politikai viszonyok június 28-án Poznanban olyan tüntetésekhez vezettek, amelyekkel szemben fegyveresen léptek fel, keresztülvitte a Petőfi-kör összejöveteleinek betiltását. Egyidejűleg adminisztratív úton fegyelmi felelősségrevonást alkalmazott azokkal a párt- és állami funkcionáriusokkal szemben is, akik Nagy Imre 60. születésnapján, mint „jobboldali frakciós csoportosulás jellegét” öltő összejövetelen részt vettek. Ezek az adminisztratív rendszabályok éppen úgy, mint a „káderátcsoportosítás”, vagy a közigazgatási beosztás összevonásokkal való átalakításának terve, továbbá a pártapparátus fizetésrendezéssel összekapcsolt létszámcsokkentésére tett intézkedés és nem utolsósorban a Hazafias Népfrent kereteinek átalakítása, valójában már a fejvesztettség és a kapkodás jegyeit mutatták. E rendszabályoknak folytatása is következett volna, ha Rákosi még továbbra is a helyén marad.

A kritikus polémiák szenvedélyessége azonban nemcsak Budapesten és nemcsak a különböző körökben és klubokban csapott magasra, hanem az egész országban, kezdve az alapszervi taggyűlésektől a párt valamennyi szervezeti fórumáig. S ezeknek már egyáltalán nem lehetett – mint azt eleinte várták – nemhogy valamiféle meghatározott medret, de még irányt sem szabni azzal, hogy az elkövetkező 5 éves tervet is nyilvános vitára

bocsátották. Jóllehet a gazdasági helyzet nem rosszabb, hanem jobb volt, mint három esztendővel korábban. Viszont a felgyülemlett elégedetlenség, valamint a kiábrándultság sokkal nagyobb, és az ellenállás, mely mindezt akár a hit, akár a félelem táplálásával visszatarthatta volna – jórészt a párt egységének nyilvánvaló hiánya folytán – jóval erőtlenebb volt, mint valaha is az elmúlt évtizedben.

Bár az életszínvonallal való elégedetlenség csaknem mindenütt kifejezésre jutott, mégis a követelések központjában nem mindig a szociális kérdések, hanem inkább olyanok álltak, mint a XX. Kongresszus szellemének minél előbbi megvalósítása, a törvénytelenések és következményeik maradéktalan felszámolása, az adminisztratív eszközök és a bürokratikus bánásmód megszüntetése, s különösen falun: a begyűjtés és a parasztságot sújtó más terhek enyhítése. Hogy mindezeket mennyire Rákosi távozásához kapcsolták, jól mutatja, hogy több helyütt is nyíltan javasolták, követelték (nem véletlenül Farkas Mihállyal együtt) a vezetésből való eltávolítását, illetve felelősségre vonását. Ismét másutt, különösen ahol nagy volt az alacsony bérek miatti elégedetlenség, átmeneti munkabeszüntetésekkel, sztrájkokkal támasztották alá követeléseiket (pl. 1956. július 2-án a csepeli Szerszámgépgyárban).

A defenzívába került és ugyanakkor megosztott Központi Vezetőség többségének, részben magától, részben ismét külső intésre be kellett látnia, hogy a revizionizmustól és a reakciótól való tényleges és vélt fenyegetettségén túl, egy mélyebb, az amúgy is elbizonytalanodott tömegebázist veszélyeztető olyan csuszamlás indult meg, amelyet nem lehet tovább engedni, hanem Rákosi mielőbbi menesztésével és más intézkedésekkel sürgősen meg kell állítani. Mint a Központi Vezetőség 1956. július 18-ra összehívott ülésének határozataiból kiderül, előbbiben sikerült viszonylag egységesen és radikálisan cselekedni. Annak eldöntéséhez azonban, hogy Rákosi menesztését miféle intézkedések kövessék, már nem volt elég a viszonylagos egység, hanem a párt egészséges erőinek a Rákosi névvel fémjelzett múlttal való teljes szakítására és offenzív politikájára volt szükség. Ezt azonban több körülmény korlátozta.

Nem is szólva a helyzet elmérgesedéséhez viszonyított kesérsről, már magának Gerő Ernőnek – Rákosi tulajdonképpeni alteregójának – első titkárrá választása is jelzi a teljes szakítás lehetetlenségét, illetve a szektás irányzat meghatározó befolyásának fennmaradását. Mindezt és a pártban általában megmaradt személyi folytonosságot nem ellensúlyozhatta, hogy Farkas Mihályt, a törvénytelenések elkövetésében való részességért, valamint az MDP belső fejlődésének eltorzításáért kizártaák a Központi Vezetőségből, továbbá a pártból és ugyanakkor néhány mással együtt Horváth Imrét, Kádár Jánost, Kállai Gyulát, Marosán Györgyöt és Mező Imrét a KV, illetve Kádárt, Marosánt, valamint Kiss Károlyt és Révai Józsefet a Politikai Bizottság tagjává, egyszersmind Kádárt a KV titkárává is választották. E korábbiakkal együtt kialakult s láthatóan korántsem teljes egységet képviselő kisebbség természetesen maga sem látott az akkori zűrzavarban teljesen tisztán, és bizonytalan volt a legfőbb tennivalók, s nem utolsósorban a különböző irányzatokhoz való viszonyának a többséget is orientáló meghatározásában. Mindezeket túl azért is fennmaradhatott a szektás irányzat uralkodó befolyása, mert tartalmilag sem volt őszinte ez a – tulajdonképpen csak általa hangoztatott – „szakítás”. Rákosit, bár maga is vallani kényszerült némely hibáiról, sőt – ha taktikából is – itt-ott bűnbánóan onkritikus hangot is megütött, mégsem egy alapozott elmarasztalás mellett, hanem egészségi állapotának megromlására hivatkozva, ugyanakkor „nagy érdemeit” emlegetve, központi

vezetőségi tagságának érintetlenül hagyásával és úgy mentették fel első titkári funkciójából, hogy utódja még azt is kijelentette: „pártunk politikája lényegében helyes volt . . . fő irányvonala megfelelt a szocializmus építése, népünk, az ország érdekeinek”.

Mindezekkel együtt, azok a határozatok, amelyeket ilyen feltételek között, jórészt a párt egészséges, a múlt torzulásaival szakító erői fellépésére júliusban hoztak, több szempontból is valóban helyes irányba mutattak. A felgyorsult és jóváhagyott rehabilitálások (az erre rendelt bizottságok 474 esettel foglalkoztak) mellett ezt jelzi a törvényesség, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének sürgetése, amelynek keretében nemcsak az Országgyűlés és a tanácsok nyernének több teret, hanem a különböző társadalmi szervezetek és a népfrontmozgalom is, és nagyobb rugalmassággal rendelkeznek a túlcentralizált gazdaság is. A határozat és az azt követő intézkedések kiterjedtek a Jugoszláviával való viszony rendezésére, a hadsereg létszámának csökkentésére, továbbá az életszínvonal ár- és bérrendezések útján való javítására, a békekölcsonjegyzés, valamint a szabad munkavállalást korlátozó intézkedések megszüntetésére, sőt olyan a „dolgozók által jogosan bírált” juttatások leállítására is, amelyekben csak a vezetők részesedhettek. Bár a határozat a mezőgazdaság szocialista átalakításában nagyobb szerepet szánt a fokozatosságnak és azon belül az átmeneti szövetkezeti formáknak, a fő célt azonban a termelőszövetkezetek fokozott támogatásában, valamint szervezésük további folytatásában jelölte meg. Sajnos, e közvetlenül alig alkalmazható fejlesztési koncepciónak változatlanul teherterele maradt a kötelező beszolgáltatás rendszerének fenntartása. Figyelemre méltók a határozatnak azok az intenciói is, amelyek az értelmiséghez való viszonyt „károsan befolyásoló” tényezők felszámolására, vagy éppen az írók esetében az alkalmas hang megtalálására irányulnak. A határozat, a tervviták hatására – kivéve a többi között a mezőgazdaság átszervezésének 27%-os termelésnövekedéssel összekötött folytatását, valamint a munkás és alkalmazotti reálbérek 25%-os emelését – valamelyest enyhített a sorra kerülő 5 éves terv 78 milliárd Ft-os beruházással számoló és továbbra is a nehézipart preferáló erőltetett előirányzatain is.

A sokoldalú határozat irányát, bizonyos aggasztó személyi kérdéseken és azon túl, ami ezektől nem függetlenül foltokat hagyott a nyitni óhajtott „tisza lapon”, láthatóan több, a korábbiakkal folytonos olyan tényező is befolyásolta, amely az adott körülmények között eredendően megnehezítette már a végrehajtást. Ilyképpen az a kétfrontos harc is, amelyet a jobboldali és a baloldali veszély ellen meghirdetett, valójában – és nem pusztán az idő rövidsége miatt – nemcsak hogy nem bontakozhatott ki, hanem több elemében is kicsinyes kompromisszumokká apadt. A folytonosságot, illetve a változás korlátozottságát jelzi egyébként a Hegedüs-kormány is, amelyből ugyan kimaradt az első titkárrá lett Gerő Ernő, de első miniszterelnökhelyettesi székét Hidas István foglalta el. Valamelyes további változást még Altomáre Iván élelmezési és Boldoczki János külügyminiszter leváltása jelentett, akiknek helyébe Nyers Rezső, illetve Horváth Imre kerültek. Ugyanakkor lett miniszterelnökhelyettes: Marosán György, oktatásügyi miniszter: Kónya Albert és vegyipari miniszter: Szabó Gergely.

A határozat és a nyomában hozott intézkedések fogadtatása is jelezte, hogy a várakozással telt, felajzott tömegek valójában többre számítottak, mind a személyi változásokkal, sőt az ezekhez szorosan hozzátartozó felelősségre vonásokkal kapcsolatban, mind pedig – különösen a parasztság – a mezőgazdaságot súlyosan érintő rendszabályok megváltoztatását és nem utolsósorban a gazdasági és szociális viszonyok

megjavítását illetően. Nem kétséges, ha korlátozottak voltak is a régi és újkeletű mulasztások folytán felgyülemlett követelések teljesítésének lehetőségei, nem egy súlyos probléma és terhes rendszabály felszámolásában tovább lehetett és feltétlen kellett is volna lépni. Bizonyos, hogy bőven voltak a vezetésben, akik még ezt is sokallták, mégis a továbblépéstől való tartózkodás még ezeknél is többnek: jelentős tömegeknek okozta a kielégítetlenség, a csalódottság érzését. Ebben a helyzetben mind az újra engedélyezett Petőfi-kör, mind a sajtó egy része (különösen az Irodalmi Újság) ismét hivatkozási alapokhoz jutott, hogy a kielégítetlen követeléseket a vezetéssel szemben immár a korábbiaknál is határozottabban újrafogalmazza. Így a vezetésnek, amelynek éppen szeptemberben tartósan nélkülözni kellett első számú kulcsembereit (Gerő Ernő szabadságon, Kádár János a kínai párt kongresszusán volt), a még júliusban valamelyes reményt keltő átmeneti kezdeményező pozíciója is meggyengült.

Azoknak a részintézkedéseknek a hatását, amelyek a júliusi határozat végrehajtásaként születtek, nagyban letompították a gazdasági helyzet stagnálása és különösen a mezőgazdaság 1955. évinél gyengébb eredményei és kilátásai. A párt propaganda-munkájának megjavítására és kiszélesítésére (pl. több sajtó) tett lépések, vagy a kampány-feladatokra annyiszor igénybe vett Hazafias Népfront lehetőségeinek megkésett felhasználása olyképpen, hogy annak munkájába bevonják „a volt koalíciós pártok demokratikus vezetőit, tagjait”, ugyancsak nem jártak egyöntetű eredménnyel. Az erőszakkal szervezett szövetkezetek helyzetéért való felelősségre vonások is (pl. Zalában és másutt) már inkább az egyre gyakoribbá váló felbomlásokról és nem azok feltartóztatásáról vallottak. A Központi Vezetőségnek a párt valamennyi szervezetéhez és valamennyi tagjához intézett szeptemberi felszólítása, hogy a tagság „még szilárdabban tömörüljön a KV köré, küzdjön a párt sziklaszilárd egységéért”, minden látszólagos optimizmusa ellenére már messze nem nyert az egyes gyakorlati lépésekben olyan alátámasztást (pl. a „személyi kultusz” külsőségeit is csupán ez parancsolja le a nyílt színről), amelynek alapján a tömegek elégedetlensége, valamint a revízió újra élenkülő hívei és nem utolsósorban a külső és belső reakció tevékenysége lecsillapítható és megállítható lett volna. Rajk László és elvtársai nehezen kiharcolt október 6-i temetésének komor gyászpompájánál, szinte visszatartathatatlantul, egy egész ország valóságos tragédiája sötétlett fel.

Farkas Mihály letartóztatása és rendőri felelősségre vonása az egyik oldalon, Nagy Imre hosszas huzavona utáni visszavétele a pártba a másikon, bármennyire is feltételét képezte a jugoszláv párt és kormány vezetőivel való október közepi belgrádi találkozásnak, már csak kapkodó és ugyanakkor megkésett közjáték volt. Mint ahogyan később jött maga a találkozás is, amelytől hiába várták a helyzet megszilárdulását, mert az a szó szoros értelmében szinte rácsúszott 1956. október 23. tragikus estéjére.